

SIPŐCZ KATALIN

A terepmunka hozadéka 1.

The present study shows such cases when working with informants revealed important data which were inaccessible only from the written sources. The new data concern the negation of the possessive, and the negative use of the particule *xuñ* in Mansi.

Keywords: Mansi, fieldwork, possession, negation

Kulcsszavak: manysi, terepmunka, birtoklás, tagadás

1. Bevezetés¹

Jelen írásom célja annak bemutatása, hogy a manysi tagadásra irányuló kutatásaimat milyen módon és milyen mértékben gazdagították az anyanyelvi adatközlőtől kapott adatok. Hogy vizsgálataimnak miért éppen ezt az aspektusát emelem ki, annak az az oka, hogy az írásom alapjául szolgáló előadás a Schmidt Éva születésének 70. évfordulójára rendezett emlékkonferenciára készült. Schmidt Éva az obi-ugor nyelvi és néprajzi kutatások legfőbb és legelkötelezettebb terepmunkása volt, aki az obi-ugor nyelvek és kultúrák, valamint a szakirodalmak széleskörű ismeretének birtokában is különleges hangsúlyt helyezett „terepen” szerzett adatainak, információinak kezelésére és közlésére. A terepmunkás eredményeket középpontba állító előadásommal Schmidt Éva munkássága előtt kívántam tisztelni.

Természetesen minden fajta terepmunka gazdagítja a csak írásbeli forrásokra épülő anyagokat, írásomban azonban olyan esetekről lesz szó, amikor az anyanyelvi beszélő olyan információt adott, amelyet az írott forrásaimból nem adatoltam, és a manysi tagadásról kialakított képet alapvető, lényegi módon egészítette ki (például újfajta tagadó elemmel vagy szerkezettel). Az ilyen esetek okai többfélék lehetnek. Egyrészt lehetnek ezek az adatok olyan új innovációk, melyek az írott forrásokban még nem jelentek meg, másrészt lehetnek olyan korábban is létezett nyelvi formák, melyek valamilyen okból nem kerültek lejegyzésre. Továbbá az is lehetséges, hogy lejegyezték őket, de ritkák, s ebből adódóan elkerülik a kutató figyelmét. A bemutatott példában igyekszem ezekre a körülményekre is kitérni.

¹ Jelen írás a 2018. június 28-án, az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott Emlékezés Schmidt Éva születésének 70. évfordulóján c. konferencián hangzott el. A konferencián Bíró Bernadettel közösen tartott előadásunkat írásban külön, két tanulmányban közöljük. (Vö. Bíró 2018.)

Írásomban a továbbiakban a manysi tagadó eszközök és főbb használatuk rövid – csupán táblázatos – ismertetése után (2.) a birtoklás tagadásával foglalkozom részletesebben (2.1.), s emellett röviden kitérek a *xuŋ* ’hogyan’ partikula tagadó értelmű használatára (2.2.). A manysi informátortól kapott nyelvi adatok tehát ezeken a részterületeken gazdagították alapvető új ismeretekkel a manysi tagadásról főképpen írott forrásokból kialakított képet.

2. Tagadás a manysiban

A manysi tagadásra irányuló vizsgálataim a *Negation in Uralic Languages c.* projekt keretében történtek. A projekt, melynek kutatási eredményeit a hasonló című tanulmánykötet tartalmazza (vö. Miestamo – Tamm – Wagner-Nagy 2015), az uráli nyelvek tagadásának sok szempontú, főképpen tipológiai megközelítésű leírására irányult. A kötet egységes kérdőíven alapul, melynek köszönhetően minden uráli nyelvben ugyanazon morfoszintaktikai és szintaktikai szempontokat alapul véve elemzik a szerzők az adott nyelvben a standard és nem standard tagadás megvalósulását.

Kutatásomhoz (Sipőcz 2015) az adataim több forrásból származtak: egyrészt a 20. század eleji folklórszövegekből és a többnyire ezeken alapuló különféle tanulmányokból (VNGy I–IV; Munkácsi 1894; Kálmán 1976; K. Sal 1951, 1954–55; Honti 1997), manysi nyelvkönyvekből (Balandin 1960; Rombandeeva 1979; Skribnik – Afanasyeva 2007) és az elmúlt 2–3 évtized újabb szövegközléseiből (Dinislamova 2007, 2008), újságcikkekből (LS), valamint anyanyelvi informátortól. Főleg a folklórszövegeket figyelembe véve, meglehetősen sok változatot találtam a különféle tagadó szerkezetekre, de a főbb tendenciák, a legjellemzőbb szerkesztéstípusok világosan kirajzolódtak. Annál egyértelműbbnek mutatkozott a kép, minél inkább az újabb forrásanyagokra támaszkodtam, hiszen a folklórszövegek típusukból adódóan sok kérdést vetnek fel és hagynak válasz nélkül. Az elkészült tanulmány törekedett a standard és nem standard tagadás esetében is a legáltalánosabb használatú, leggyakoribb szerkezeteket bemutatni.

A kutatás során egy anyanyelvi adatközlővel volt lehetőségem gyűjtésre, ez Szegeden történt. Informátorom középkorú nő volt, aki az északi manysi nyelvjárás szoszvai változatát beszéli, és a kis számú manysi beszélők zöméhez hasonlóan orosz–manysi kétnyelvű. Az adatok lekérdezése kérdőív segítségével történt. A kérdőív tartalmazott manysi–orosz és orosz–manysi fordítást, grammatikalitási megítélésre vonatkozó feladatokat, és természetesen az írott forrásokból gyűjtött anyagaimhoz kapcsolódóan is rákérdeztem bizonyos használatokra, ellenőriztem az azokkal kapcsolatos megállapításaimat. Az interjúzás nyelve főképpen orosz volt. A kérdőívem a projekt szempontjaihoz volt igazítva (Miestamo – Tamm – Wagner-Nagy 2015: 33–41), hiszen a projektben azonos szempontrendszer alapján kerültek feldolgozásra az egyes nyelvek adatai.

Az alábbi táblázat összesítve mutatja a manysi nyelv tagadó eszközeit, azok legfőbb használatát is feltüntetve. (Ezek részletes bemutatását l. Sipőcz 2015.)

1. táblázat: A manysi tagadó elemek és funkciójuk.

Tagadó elem	Funkció	Példa
<i>at</i>	standard tagadás a birtoklásige tagadása	<i>am at totēyam</i> 'nem hozom' <i>taw kol at ōńsi</i> 'neki nincs háza'
<i>ul</i>	imperatív tagadás	<i>ul toten!</i> 'ne hozz!'
<i>ā'im</i>	tagadó létige (egzisztenciális tagadás és lokatív tagadás)	<i>pāsant nēpak ā'im</i> 'Az asztalon nincs könyv.' <i>nēpak pāsant ā'im</i> 'A könyv nincs az asztalon.'
<i>ā'i</i>	névszói állítmány tagadása negatív válasz	<i>taw nōtne ā'i</i> 'ő nem szép' <i>Mineyan, a-a? Ā'i, am at mineyam.</i> 'Mész?' 'Nem, nem megyek.'
<i>-tal</i>	birtoklás tagadása nem-finit mellékmondat tagadása	<i>taw kotal</i> 'nincs háza' <i>kāte ūstal xum</i> 'az ember, akinek nem fárad el a keze'
<i>xuń</i>	emfatikus tagadás	<i>Taw nōtne xuń.</i> 'ő nem szép' (kb.: ő hogy lenne szép)

2.1. A birtoklás tagadása

A birtoklás tagadása (*Nekem nincs macskám.*) a nem-standard tagadás² körébe tartozik az egzisztenciális (*A szobában nincs macska.*) és a lokatív tagadással (*A macska nincs a szobában.*), valamint a névszói állítmány tagadásával együtt (*A macska nem szép.*). Tipológiai szempontból ezek összefüggést mutathatnak egymás között, valamint a standard tagadással (tehát az igei állítmány tagadásával) abban a tekintetben, hogy mi a tagadás eszköze a kifejezésben.

A manysi (és a hanti is) jól ismert abból a szempontból, hogy az uráli nyelvek zömével ellentétben birtoklásigével rendelkezik, azaz a birtoklás egy tranzitív igés szerkezettel fejeződik ki, tagadása ily módon a standard tagadással mutat egyezést:

- (1) *Am nōtne āyi ōńs-ēyam.*³
én szép lány birtokol-1SG
'Szép lányom van.'

² Standard tagadásnak azt a tagadási módot tartjuk, mellyel egy nyelv a kijelentő módú, igei állítmányt tartalmazó főmondatot tagadja (Miestamo 2013).

³ Az írásban szereplő nyelvi példák az anyanyelvi adatközlőtől származnak, és ezt külön nem jelzem. Az ettől eltérő néhány manysi példa esetében a forrást mindig feltüntettem.

- (2) *Am nōtne āyi at ōhś-ēyəm.*
 én szép lány NEG birtokol-1SG
 'Nincs szép lányom.'

A szakirodalom megerősíti, hogy az obi-ugor nyelvekben ez a birtoklás fő típusa, de emellett több szerkesztésmódot is említ a birtoklásmondat kifejezésére (Honti 2007; Wagner-Nagy 2011: 246–250). Honti (2007) a nominatív és lokatív szerkezeteket említi, főképpen a folklórszövegre alapozva: „Az obi-ugor nyelvekben a gyakoribb birtoklásigés szerkezet mellett előfordul a létigés szerkezet is, amelyben a birtokos, ha ki van téve, vagy nominativusban van, vagy névutós szerkezettel van kifejezve, ill. az osztjákban locativusragot is kaphat a birtokos...” (Honti 2007: 12); „A vogulból ismert néhány olyan adat, amelyekben a birtokost dativus-lativus jelöli...” (uo. 13) Az alábbiakban összegzi a létigés birtoklásmondatokat a mandsiban és a hantiban:

osztj. Nomen-Ø/Loc/Postp + Nomen- Ø /Px + Verbum/ParticulaNeg
 vog. Nomen- Ø /Dat/Postp + Nomen- Ø /Px + (Verbum/) ParticulaNeg

Saját adatgyűjtésem alapján úgy látom, hogy a nominatív szerkezet az északi mandsi nyelvjárásban ritka, a déli mandsiban viszont gyakoribb:

- (3) déli mandsi
nājār pūw-í ōl-es
 fejedelem fiú-3SG van-PST.3SG
 'a fejedelemnek volt egy fia' (WV 3: 156)

- (4) déli mandsi
Ux níw-āmp-ān āl, ux níw-mišāk-ān āl.
 egy nő-kutya-SG.3DU van.3SG egy nő-macska-SG.3DU van.3SG
 'Egy nőtény kutyájuk és egy nőtény macskájuk volt.' (VNGy IV: 351)

Ennek tagadása az „elvárt” módon történik, azaz megegyezik az egzisztenciális tagadással:

- (5) *Tīni-khār-ān īkēm-ijēt.*
 étel-dolog-SG.3DU NEG.Ex-PL
 'Ennivalójuk nincs.' (VNGy IV: 351)

A lokatív szerkezetre Honti névutós (6) és dativuszragos (7) folklórszövegbeli példákat említi. Csepregi és Riese azonban e szerkezeteket csak történeti szempontból tartják számon (Csepregi 2012: 42; Riese 1990: 178). Saját gyűjtésem megerősíti, hogy ezek a szerkezetek a folklórszövegekben is ritkák, továbbá esetükben az orosz hatást sem zárhatjuk ki, vö. or. *у меня есть / у меня нет* 'nekem van/nincs'; *мне жаль* 'sajnálom'. Például:

(6) északi manysi

taw pālt-e nomt mośśa

ő nála-3SG ész kevés

'kevés esze van' [tkp. nála kevés ész van]

(Honti 2007: 13)

(7) *naḡən at ke sal*

te.DAT NEG COND sajnálat

'ha nem sajnálod' [tkp. ha neked nincs sajnálatod]

(Honti 2007: 13)

Északi manysi adatközlőm ilyen szerkezeteket nem használt a kérdőíves lekérdezés során, s arra a kérdésre, hogy elfogadhatóak-e számára, a következőképpen nyilatkozott: a névutós kifejezés csak lokatív jelentéssel rendelkezhet, s szórendi megkötése van (9), nem megfelelő szórenddel agrammatikusnak ítélte (8). A datívuszos szerkezetet nem tartotta elfogadhatónak (10), tehát egyik létigés mondatnak sem tulajdonított birtoklás jelentést, a létige az alany jelenlétét/létezését jelentette számára (9, 11).

(8) vö. (6)

**Am palt-əm sāli ōl-i.*

én nála-1SG rénszarvas van-3SG

(nem elfogadható)

(9) vö. (6)

Sāli am palt-əm ōl-i.

rénszarvas én PP-1SG van-3SG

'A rénszarvas velem/nálam van.'

(10) vö. (7)

**Anəmn sāli ōl-i.*

én.DAT rénszarvas van-3SG

(nem elfogadható)

(11) vö. (3–4)

Sāli-m ōl-i.

rénszarvas-1SG van-3SG

'A rénszarvasom él.'

Viszont a lekérdezés eredményezett egy olyan típusú birtoklásmondat-szerkesztést, amely az írott forrásokból gyűjtött adataim között nem szerepelt. E szerkezetben a melléknévképzővel ellátott birtok jelenik meg a birtoklásmondat állítmányaként:

- (12) *Māńsi xum sāl-əŋ.*
 manyisi férfi rénszarvas-POSS
 'A manyisi férfinak rénszarvasa van.' (tkp. A manyisi férfi rénszarvasos.)
- (13) *Am nōtne āyi-n.*
 én szép lány-POSS
 'Szép lányom van.'
- (14) *Am āt'a-m kāsaj-ən ōl-əs.*
 én apa-1SG kés-POSS van-PST.3SG
 'Az apámnak volt egy kése.'

A birtoklás tipológiai szakirodalma is említi az ilyen típusú szerkesztésmódot *adjectivization* névvel, vö.: „In some linguistic areas, we find possessive constructions in which the possessed NP is construed as the predicate (or part of the predicate) and treated in the same way as predicative adjectives are treated” (Stassen 2008).

Hogy nem az informátorom egyéni sajátossága volt ez, megerősíti az a tény, hogy Skribnik és Afanasyeva 2007-es manyisi nyelvkönyve is említi ezt a szerkezetet a birtoklás kifejezésére. (Más manyisi nyelvtanokban erre nem találhatunk utalást.) E nyelvkönyv a tranzitív igés birtokos szerkezettel szemben szemantikailag jelöltnek tünteti fel, mivel jelentését tekintve egyfajta 'bővelkedik valamiben' értelmű (vö. 15) (Skribnik – Afanasyeva 2007/1: 65). Az informátor adatai azonban nem utalnak ilyen jelentéstartományra (vö.: 'kése van', 'szép lánya van').

- (15) *Māńsi xum sāl-əŋ.*
 manyisi férfi rénszarvas-POSS
 'A manyisi férfinak sok rénszarvasa van.' (uo.)

E manyisi szerkezetek tagadásánál logikus elvárásunk lenne, hogy a névszói állítmány tagadásával azonos módon alakuljon, azaz az *ā'i* tagadó elem jelenjen meg a tagadó mondatban (16). A birtoklás tagadása azonban szuffixális, a birtokszóhoz kapcsolódó *-tal* fosztóképzőt használta az adatközlő következetesen a névszói állítmányos birtoklásmondatok tagadására (17–19).

- (16) *Am rūs ā'i, am mańsi.*
 én orosz NEG én manyisi
 'Én nem orosz vagyok, hanem manyisi.'
- (17) *Mańsi xum sāl-i-tāl*
 manyisi férfi rénszarvas-CAR
 'A manyisi férfinak nincs rénszarvasa.'

(18) *Am nōtne āyi-tāl.*
 én szép lány-CAR
 'Nincs szép lányom.'

(19) *Am ā'a-m kāsaj-tāl.*
 én apa-1SG kés-CAR
 'Az apámnak nincs kése.'

Az adatközlő adataiban arra is volt példa, hogy a fosztóképző a birtokszó birtokos személyragos alakjához járult (21, vö. 20). Ez akár egyfajta degrammatikalizációként is értelmezhető, a suffixumnak a tagadószó irányába való elmozdulását mutatja. Ezzel a használattal azonban az írott anyagokban más összefüggésben sem találkoztam, ezért úgy vélem, e téren további kutatások, további nyelvi adatok szükségesek.

(20) *Ti nē ōjka-te kat-tāl.*
 ez nő férfi-3SG kéz-CAR
 'E nő férjének nincs keze.'

(21a) *Ti nē ōjka-te kat-e tāl.*
 ez nő férfi-3SG kéz-3SG CAR

(21b) *Ti nē ōjka-te kat-aye tāl.*
 ez nő férfi-3SG kéz-DU.3SG CAR
 'E nő férjének nincs keze'

Mivel az írott szövegekben, a nyelvtanokban (egy újabb nyelvkönyv kivételével) nem találkozunk a birtoklás kifejezésének e fajtájával, feltételezhetően terjedése újabb jelenség lehet, mely egy-két lexémával összefüggésben korábban állandósult, részben lexikalizálódott (pl. *sāləŋ* 'rénszarvasokkal rendelkező (gazda, réntartó'), s innen indulhatott útjára.⁴

2.2. A *xuń* 'hogyan' partikula tagadó értelmű használata

A *xuń* 'mikor, hogy' partikula tagadó értelmű használatára az adatközlővel történt munka során figyeltem fel. Bár az írott források is tartalmaznak ilyen használatokat, az írott forrásokból történt anyaggyűjtéskor ezek többnyire fel sem tűntek, mivel értelmezésükhöz nem szükséges tagadást használni (pl. *hogy jöhettek el?* = *nem jöhettek el*), és általában az ilyen példák fordításai sem tartalmaztak tagadó elemet (22). Informátorom példamondatai között azonban meglepően

⁴ Hasonló szerkesztésre vö. magyar *házas* (= felesége, családja van), *nős* (= felesége van; ↔*nőtlen*).

sok ilyen szerkesztéssel találkoztam, elsősorban – de nem kizárólagosan – *nem... hanem*-típusú szembeállító szerkezetekben (23–24).

- (22) *am sēlam matərəm xuñ ōńś-i, xuñ tēy?!*
 én szerzett dolog-1SG hogy birtokol-3SG hogy eszik.3SG
 'A tőlem szerzett holmim hogyan bírná, hogyan enné?' (VNGy IV: 325)
 (Tkp.: Nem az én holmimat birtokolja, nem azt eszi.)
- (23) *Am xap xuñ wār-eyəm, am tūp wār-eyem.*
 én csónak NEG csinál-1SG én evező csinál-1SG
 'Nem csónakot csinálok, hanem evezőt.'
 (lit. 'Hogy csinálnék csónakot? Evezőt csinálok.')
- (24) *Āřa piy-e-n nēpak mi-m, xāsne-nēpak xuñ.*
 apa fiú-3SG-DAT könyv ad-EVID.3SG író-könyv NEG
 'Az apa nem füzetet adott a fiának, hanem könyvet.'
 (lit. 'Az apa a fiának könyvet adott. Hogy adott volna füzetet?')

A *xuñ* partikulának a standard tagadószóval való együttes használatára folklór-szövegbeli példa van, mely erős állítást fejez ki (25), s a kettő összekapcsolódása eredményezi a 'hogyne' jelentésű *atxuńa* partikulát (26).

- (25) *Xuñ at jeltəpti-änəm!*
 hogy NEG feléleszt-PL.1SG
 'Hogyne alkotnám élökké!' (VNGy I: 130)
- (26) *Atxuńa, atxuńa, pōr-wit jay-əm ōparis-əm,*
 hogyne hogyne ikra-lé apa-1SG nagyapa-1SG
tēsəntam tēp, tēy-tə-m, tēy-tə-m!
 kedvenc étel eszik-DIM-1SG eszik-DIM-1SG
 'Hogyne, hogyne, az ikralé apám nagyapjának a kedvenc étele, eszem,
 eszem. (Kálmán 1976: 52)

3. Összegzés

Röviden bemutatott példáim tehát azt szemléltették két konkrét eseten, hogyan módosította az adatközlővel történt munka a manysi tagadásról írott források alapján kialakított képet. A jelenséget lehetne akár a másik szemszögből is vizsgálni, azaz azt nézni, hogy milyen képet kaptam volna, ha csak terepmunkára, informátorok adataira alapoztam volna az anyaggyűjtést. Egy ilyen vizsgálatnak is bőven lennének tanulságai. Úgy vélem, a két lehetőség és módszer egymást lényegi adatokkal egészíti ki.

Rövidítések:

ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
CAR	fosztóképző
COND	feltételes partikula
DAT	datívusz
DIM	kicsinyítő képző
DU	duális
EVID	evidenciális
IMP	felszólító mód
LOC	lokatívusz
NEG	tagadó elem
NEG.Ex	tagadó létige
PASS	passzív
PL	többes szám
POSS	posszesszív képző
PST	múlt idő
PTCL	partikula
SG	egyes szám

Irodalom

- Balandin, A. N. [Баландин, А. Н.] (1960), Самоучитель мансийского языка. Учпедизд. Ленинград.
- Bíró Bernadett (2018), A terepmunka hozadéka 2. NyK 114 (jelen kötet): 133–142.
- Csepregi Márta (2012), Akarat, kívánság, képesség, készség, lehetőség kifejezése a szurguti hantiban. In: Tiina Hyytiäinen – Lotta Jalava – Janne Saarikivi – Erika Sandman (szerk.), *Per Urales ad Orientem*. SUST 264. Helsinki. 39–53.
- Dinislamova, Svetlana [Динисламова, С.] (2007), Лавим лёнганув. Полиграфичт. Ханты-Мансийск.
- Dinislamova, Svetlana (2008), Vízcepp. Sipőcz Katalin (szerk.). Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Honti, László (1997), Die Negation im Uralischen I–III. *Linguistica Uralica* 33: 81–96, 161–176, 241–252.
- Honti László (2007), A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. *NyK* 104: 7–56.
- Kálmán, Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LS = Луима Серипос. (Manysi nyelvű folyóirat.) Hanti-Manszijszk. (<http://www.khanty-yasang.ru/>)

- Miestamo, Matti (2013), Symmetric and asymmetric standard negation. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The world atlas of language structures online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
(<http://wals.info/chapter/113>)
- Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds) (2015), *Negation in Uralic languages*. *Typological Studies in Language* 108. John Benjamins, Amsterdam.
- Munkácsi Bernát (1894), *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Budapest.
- Riese, Timothy (1990), Nochmals zu habeo im Wogulischen. In: János Puszta (Hrsg.), *Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978)*. *Specimina Sibirica* 3. Pécs. 175–180.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1979), *Синтаксис мансийского (вогульского) языка*. Наука, Москва.
- K. Sal Éva (1951), Az obi-ugor nyelvek tagadó névmásainak kérdéséhez. *NyK* 53: 210–219.
- K. Sal Éva (1954–55), A tagadás az obi-ugor nyelvekben. *NyK* 56: 57–69, 57: 73–111.
- Sipőcz, Katalin (2015), Negation in Mansi. In: Miestamo – Tamm – Wagner-Nagy (eds), 191–219.
- Skribnik, Elena – Afanasyeva, K. V. [Скрибник, Е. – Афанасьева, К. В.] (2007), *Практический курс мансийского языка*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Stassen, Leon (2008), Predicative possession. In: Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (eds), *The world atlas of language structures online*. Max Planck Digital Library, Munich. Chapter 120.
- VNGy = Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul népköltési gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Wagner-Nagy, Beáta (2011), On the typology of negation in Ob-Ugric and Samoyedic languages. *SUST* 262. Finno-Ugrian Society, Helsinki.
- WV = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951, 1955, 1956, 1958, 1963), *Wogulische Volksdichtung I–VI*. Helsinki.